

УДК 159.9:316.356.2 (09)

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ СІМ'Ї ТА ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У СУСПІЛЬСТВІ

Сосніхіна С.Є., аспірант

кафедри філософсько-психологічної антропології

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті визначені поняття «сім'я» та «шлюб» як соціально-історичні явища. Розглянуті основні напрямки наукового вивчення сім'ї: систематичний, соціологічний та історичний. Здійснений аналіз процесів трансформації, історичний шлях формування інституту сім'ї та її типів у ході розвитку суспільства та його соціальної диференціації. Досліджена еволюція становлення та зміни шлюбно-сімейних відносин у суспільному середовищі.

Ключові слова: сім'я, шлюб, шлюбно-сімейні стосунки, історичний аналіз, суспільство.

В статье определены понятия «семья» и «брак» как социально-исторические явления. Рассмотрены основные направления научного изучения семьи: систематический, социологический, исторический. Осуществлен анализ процессов трансформации, исторический путь формирования института семьи, а также ее типов в развитии общества и его социальной дифференциации. Исследована эволюция становления и изменений брачно-семейных отношений в общественной среде.

Ключевые слова: семья, брак, брачно-семейные отношения, исторический анализ, общество.

Sosnikhina S.Ye. RETROSPECTIVE ANALYSIS OF FAMILY AND MARRIAGE-FAMILY RELATIONSHIPS DEVELOPMENT IN SOCIETY

The article defines concept of «family» and «marriage» as socio– historical phenomena. The basic trends in scientific research of family are considered: systematic, sociological and historical. The processes of family transformation, historical development of family institution and its types in course of society development and social differentiation are analyzed. The evolution of formation and change of marriage-family relationships in a social environment are explored.

Key words: family, marriage, marriage-family relationships, historical analysis, society.

Постановка проблеми. Сім'я виникла набагато раніше, ніж з'явилися такі соціальні інституції, як релігія, держава та освіта. Сім'я – це складний соціальний феномен і, насамперед, найдревніша вихідна спільність людей, що пов'язані кровною спорідненістю. Значимість сімейного впливу на особистість, на соціум, складність і багатогранність сімейних функцій і взаємовідносин спричиняють велику кількість різних наукових підходів до вивчення сім'ї, а також визначень, що зустрічаються у сучасній науково-літературній спадщині.

В історії людства змінилося чимало форм організації відносин між чоловіком і жінкою, що, як правило, відповідали певному рівню соціально-економічного розвитку суспільства.

Оскільки проблематика сімейних відносин дуже важлива в плані реалізації життєвої й особистісної ідеології людини, у руслі взаємодії сім'ї й соціального оточення – питання вивчення соціально-історичного розвитку шлюбно-сімейних відносин та розкриття історичної сутності сім'ї набуває особливої актуальності.

Ступінь розробленості проблеми. Багатогранність і різноманітність форм існування сім'ї здавна приваблювали до себе

увагу дослідників, які намагалися дати обґрунтування ідеології сім'ї та шлюбу. Проблема осмислення сім'ї зароджується в древніх східних культурах у системі релігійних уявлень, в Античності (Арістотель, Платон), працях середньовічних теологів (Августин Аврелій, Фома Аквінський) та представників класичної німецької філософії (Г. Гегель, І. Кант, Г. Спенсер). Починаючи з другої половини XIX століття сім'я стає предметом власне наукового дослідження філософії (Е. Тоффлер, М. Фуко), психології і психіатрії (З. Фрейд, Е. Фромм), педагогіки (К. Ушинський), соціології (Т. Парсонс), антропології (М. Мід), етнографії (С. Черепанова), демографії (А. Антонов, С. Голод).

Серед вітчизняних та зарубіжних наукових надбань, які присвячені проблемам сім'ї та шлюбу, переставлені праці таких учених, як Е. Ейдемільер, М. Коваль, Б. Кочубей, Т. Крюкова, Г. Навайтис, В. Сатир, Д. Скіннер, Л. Шнейдер, В. Юстицік та ін. У більшості досліджень знайшли відображення мотиви вступу в шлюб, функції сім'ї, причини сімейних конфліктів і розлучень, методи сімейної терапії. Істотно обмеженим є коло психологічних надбань, в яких предметом вивчення ставала б еволюція

сім'ї, її структура, специфіка відносин, як подружніх, так і дитячо-батьківських: із відомих робіт можна згадати дослідження Т. Андреевої, В. Дружиніна, А. Харчева [2; 4; 5; 7; 14].

Мета статті полягає у здійсненні історичного аналізу процесів формування і розвитку сім'ї та шлюбно-сімейних стосунків у суспільстві.

Цілі статті:

1. Визначити поняття «сім'я» та «шлюб» як соціально-історичні явища.

2. Розглянути систематичний, соціологічний та історичний напрямки наукового вивчення сім'ї.

3. Дослідити еволюцію становлення та розвитку шлюбно-сімейних відносин у суспільстві.

4. Проаналізувати процеси трансформації та історичний шлях формування сім'ї та її типів.

Виклад основного матеріалу. Сім'я – найважливіший із феноменів, що супроводжує людину впродовж всього її життя. Значимість сімейного впливу на формування особистості, її багатогранність і проблемність обумовлюють велику кількість різноманітних підходів до вивчення сім'ї, а також психологічних визначень, які зустрічаються у науковій літературі. Тому виникає необхідність у поясненні, що становлять собою поняття «шлюб» і «сім'я».

Шлюб і сім'я – історично змінні явища. Шлюб – це історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком та жінкою, через які суспільство впорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, визначає подружні та батьківські права і обов'язки [8, с. 201].

Сім'я – це соціальний інститут з огляду на суспільне санкціонування шлюбно-сімейних відносин. Водночас, це мала соціальна група, що має історично визначену організацію, і члени якої пов'язані між собою родинними стосунками, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю, соціальна потреба в якій виявляється у фізичному й духовному відтворенні населення [9, с. 315].

Сім'я завжди була і залишається основною ланкою суспільства, тому тип і форма її залежать від національних особливостей народу. У будь-якому суспільстві бувають періоди, коли воно розпадається, руйнуються всі зв'язки, але лише сім'я залишається місцем, де зберігається «соціальний генотип», який передає соціальну пам'ять майбутньому [1, с. 65].

Із соціально-психологічного погляду сім'я – це соціально санкціонована, відносно стійка група людей, яка об'єднана кровною спорідненістю, шлюбом або

усиновленням дітей, члени якої проживають разом і економічно пов'язані між собою. Сім'я є одночасно як малою соціальною групою, так і соціальним інститутом [12, с. 211].

Сучасна сім'я – це результат довготривалого історичного розвитку держави і різнопланових соціальних відносин. Питання про походження і формування сім'ї вивчається в рамках цілого ряду наук: філософії, історії, етнографії, антропології, соціології, психології та ін.

Науковий інтерес до походження людства обумовив розвиток історичного погляду на психологію сім'ї. Психологія сімейних відносин сформувалась як галузь науки, що вивчає об'єктивні закономірності, прояви і механізми сімейних взаємин. На сьогодні можливо виділити декілька напрямків у вивченні психології сімейних відносин.

Початком систематичного наукового вивчення сім'ї стала праця німецького філософа та історика Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави», в якій простежуються зміни сім'ї та шлюбу в минулому, показується, що в процесі історичного розвитку послідовно змінювали одну одну три форми шлюбу: в добу дикунства – груповий (родовий) шлюб, у період варварства – парний шлюб, у часи становлення цивілізації – моногамія. Вищезазначена праця Енгельса має науково-історичну цінність і на сьогоднішній день. Системне дослідження сім'ї було розпочате наприкінці XIX століття: до цього часу на сім'ю та шлюб мали значний вплив релігія, міфологія, філософія [11, с. 118].

Соціологічний напрям у дослідженні сім'ї представлено працями французького соціолога та етнолога Е. Дюркгейма «Введення в соціологію сім'ї», німецького соціолога М. Вебера «Дружина і мати в правовому розвитку», німецького психіатра Ф. Мюллер-Лайера «Сім'я» та ін. В них остаточно закріпився відхід від європейської соціальної науки, від споглядальних схем у бік конкретно-історичного уявлення про сім'ю [10, с. 40].

Історичний погляд на сім'ю здійснювався двома шляхами: за допомогою дослідження минулого родини, зокрема шлюбно-сімейного укладу так званих примітивних народів або шляхом вивчення сім'ї в різних соціальних умовах. Прихильником першого напряму був швейцарський вчений І. Бетховен, який поклав початок вивченню історії сім'ї і проблематики матриархату в класичній праці «Материнське право». Американський соціолог Ч. Кулі, представник другого підходу, значну увагу приділив дослідженню сім'ї як первинної малої соці-

альної групи, де відбувається соціалізація особистості.

Дослідження історичного аспекту сім'ї та шлюбу пов'язані з іменами прихильників еволюціонізму кінця XIX – початку XX століття: І. Бахов, Ф. Енгельс, М. Ковалевський, Дж. Леббок, Дж. Мак-Леннан, Л. Морган, Л. Штенберг. Ключова ідея еволюціоністського підходу полягає в поступовому обмеженні свободи статевого життя і переході від полігамного шлюбу до моногамного.

На початкових етапах становлення людства існували нічим не обмежені статеві стосунки, або гетеризм. Відносини такого роду виключали будь-яку можливість достовірно встановити батька, у зв'язку з чим походження можливо було визначити тільки по жіночій лінії. У народів древності, згідно з материнським правом, жінки користувалися високим ступенем пошани, доходили до повного панування (гінеократії). Розвиваючи дану концепцію, дослідники підтримали теорію початкового проміскуїтету (передбачувана стадія нічим не обмежених статевих відносин, що передувала становленню в людському суспільстві норм шлюбу і сім'ї), який надалі змінився екзогамним материнським родом.

Американський антрополог Л. Морган чітко відокремив рід від сім'ї, показавши, що він є екзогамною групою, між членами якої неможливі шлюбні відносини. У силу цього члени кожного роду можуть вступати у статеві відносини і мати шлюб тільки з членами інших родів. Екзогамія, або вимога шукати статевих партнерів поза родом, є похідною від заборони статевих відносин всередині роду, який називають агамною заборонаю, або агамою. Агамія виступала основною нормою регулювання відносин у докласових суспільствах. У ряді первісних товариств вимога вступати в статеві стосунки винятково лише з членами одного «іншого» роду призвела до виникнення своєрідного союзу двох родів: таким чином, при з'єднанні двох матрилінійних екзогамних племен (фратрій) виникла дуально-родова організація.

Дуально-родовий союз – це певна соціальна організація відносин між чоловіком і жінкою, яка надавала права і накладала зобов'язання на пов'язані цим союзом сторони.

Союз між певними групами (родами), припускаючи взаємні права та обов'язки, виступав як груповий шлюб: «суть групового шлюбу передбачає обмеження кола можливих статевих партнерів рамками більш-менш певної групи. Груповий шлюб – статевий союз двох родів...» [6, с. 13–14].

Груповий шлюб був єдиною формою регулювання стосунків між чоловіком і жін-

кою. Кожен рід являв собою абсолютно самостійну в економічному відношенні громаду, дуально-родовий шлюб мав дислокальний характер. У таких умовах людина все життя належала до колективу, в якому народилася, або до того, до якого належала її мати. Материнська сім'я, що включала всіх нащадків по жіночій лінії та існувала в складі роду, визначала період матріархату. Важливо зазначити, що сутність матріархату полягала не в верховенстві жінки, а в її багатофункціональності.

Зародження сімейного способу життя, як системи цінностей, виникли тоді, коли життя і благополуччя окремих індивідів залежало від згуртованості та життєдіяльності первинної мікрогрупи людей, пов'язаних родинно-шлюбними відносинами. У боротьбі за існування племена створили соціальну організацію, орієнтовану на виживання роду, на функціонування родинних структур при зміні поколінь. Об'єднані групи людей були змушені пристосовуватися до нових умов і соціальних відносин, норм та цінностей, прийнятих у суспільстві. В умовах групового шлюбу виникали права та обов'язки щодо забезпечення їжею і виховання дітей, а функція батьківства поширювалася на весь рід та його старших представників. Часто групова сім'я спиралася на шлюб декількох сестер із групою чоловіків. Отже, з появою сімей-родів статеві стосунки стали впорядкованими, але це не означало настання шлюбних відносин, так як шлюб передбачає певні права та обов'язки, визнані суспільством – спочатку обов'язки і права виникли з появою групового шлюбу.

По мірі соціальної диференціації, сім'я-рід, що була заснована на груповому шлюбі, утворювалася в межах господарських об'єднань родичів, центром яких ставав парний шлюб. Поряд із груповим існував і індивідуальний шлюб. Примітно, що груповий шлюб, регулюючи відносини між чоловіком і жінкою, одночасно виступав у ролі регулятора індивідуального шлюбу. Поступово зі зростанням різних шлюбних заборон групові шлюби ставали неможливими і витіснялись парною сім'єю. З виникненням парного шлюбу пов'язана поява моногамії, так як даний вид сім'ї був заснований на шлюбі окремих пар. Однак спочатку взаємини не відрізнялися стабільністю і могли перерватися в будь-який момент.

Отже, першою формою сім'ї був материнський рід, заснований на колективному господарстві й на екзогамних-ендогамних шлюбних відносинах, що спостерігалися у парних союзах.

Виділяють такі типи шлюбно-сімейних відносин первісного періоду [5, с. 16]:

1. Неподільна сім'я, що складається з групи родичів. Тут жінки і діти не мали певного чоловіка і батька, вони належали всім чоловікам групи.

2. Сегментарна сім'я, де глава сім'ї має окремих дружин (у братів – загальні дружини, у всіх сестер – загальні чоловіки).

3. Індивідуальна сім'я, в якій припинена спільність дружин. Кожен чоловік має одну або кілька дружин (моногінія, полігінія) чи жінка має кілька чоловіків (поліандрія).

Таким чином, розвиток сім'ї в первісну епоху полягав в безперервному зруженні того кола, який першочергово охоплював усі племена, і всередині якого спостерігалася спільність шлюбних зв'язків між чоловіком і жінкою. Шляхом послідовного виключення спочатку більш близьких, а потім віддалених родичів і просто свояків, вид групового шлюбу став неможливим, що поступово призвело до появи шлюбної пари (поки ще не міцно з'єднаної). Важливо, що потенціал виникнення парного шлюбу заявив про себе тоді, коли спостерігалась виробнича економіка і приватна власність, відносини влади і підпорядкування, чітка соціальна стратифікація, а також класово-групова диференціація суспільства.

При рабовласницькому ладі сім'я включала в себе не лише парну сім'ю та її родичів, але і рабів, майно, домашніх тварин. У парній сім'ї чоловік і жінка у сфері створення матеріальних благ брали участь порівну, але з розвитком відносин приватної власності і мінової торгівлі чоловік став на перший план. Зникнення колективної і поява приватної власності призвела зміну материнського роду на батьківський, і перетворила парну сім'ю в патріархальну.

У період епохи феодалізму виробничо-господарська діяльність сім'ї поєднувалася з вихованням дітей, передачею знань, умінь і навичок підростаючим поколінням, зі зміцненням моральних цінностей і релігійних традицій – це основні риси патріархальної сім'ї, яка визначалася верховенством чоловіка у вирішенні всіх питань життєдіяльності родини, закріплюючи патрілінійність (відлік по чоловічій лінії спорідненості і чоловіче спадкове право). Психологічна сутність патріархату полягала у владі батька і спадковому праву чоловіка. Розширена сім'я патріархального типу була полі-функціональна, але основним її призначенням виступало забезпечення відтворення населення. Дана сім'я була заснована на пануванні чоловіка з метою народження дітей, походження яких від певного батька не підлягало сумніву: це було необхідно для того, щоб діти, з часом, в якості прямих спадкоємців могли вступити у володіння бать-

ківським майном. У всіх класових докапіталістичних суспільствах у ролі годувальників виступали тільки чоловіки, так як вони були власниками засобів виробництва. Тому лише чоловіки були безпосередньо включені в систему різноманітних соціально-економічних відносин: відносин власності на засоби виробництва і відносин розподілу продуктів у масштабах суспільства. У соціології підкреслюється, що жінки не були власниками засобів виробництва, відповідно, свою частку суспільного продукту вони могли отримати тільки з частки чоловіків: до заміжжя – батька, після вступу в шлюб – чоловіка. У зв'язку з цим чоловік виступав в якості годувальника дружини і дітей.

В існуючій системі соціально-економічних та шлюбно-сімейних відносин чоловіки прагнули забезпечити достовірність свого біологічного батьківства. Це досягалося за допомогою виключення будь-якої можливості вступу жінки в статеві стосунки з іншим чоловіком. Об'єктивною необхідністю виступала заборона жінкам на статеві стосунки до шлюбу, так як у дитини, народженої в результаті дошлюбного зв'язку, не було законного батька і, як наслідок, місця в існуючій системі відносин. У багатьох класових суспільствах обмеження статевих стосунків виключно лише рамками шлюбу вважалося обов'язковим як для жінок, так і для чоловіків. У цьому випадку індивідуальний шлюб був єдиним регулятором міжособистісних відносин, закріплюючи в суспільстві традицію одношлюбності – саме тому даний вид індивідуального шлюбу називають моногамією. Моногамна сім'я значно відрізнялася від шлюбних пар, які легко розпадалися у родовому суспільстві, так як не мали господарської самостійності, приватної власності і права на спадок.

На ранніх стадіях розвитку класового суспільства зустрічалися шлюби одного чоловіка з кількома жінками або полігінія. У цьому випадку сім'я за характером взаємин була полігамною. Моногамний союз тут розуміється як одностороннє-парний зв'язок, коли жінка перебуває у повній залежності від чоловіка. Так, одношлюбність і багатоженство в класовому суспільстві виступали, як основні різновиди однієї форми шлюбу – патріархального шлюбу.

У полігамній формі патріархального шлюбу особливо відрізнялась нерівність чоловіка й жінки не тільки в сфері економічних, правових та інших відносин, а й у гендерних міжособистісних стосунках: якщо жінка за законом могла вступати у відносини тільки з одним чоловіком, то чоловік – одночасно з кількома жінками. При моногамній формі патріархального шлюбу

між чоловіком і жінкою в цьому відношенні існувала рівність: не лише жінка могла мати лише одного чоловіка, але і чоловік – лише одну дружину, але ця рівність часто носила формальний характер. У суспільствах, де панувала одношлюбність, реальний стан подружжя був нерівним, так як дотримання вірності вважалося обов'язковим тільки для дружини. Так, моральні норми, які регулювали відносини між чоловіком і жінкою, фактично були правилами поведінки, обов'язковими тільки для жінок. Чоловік же користувався значною статевою свободою, за ним завжди фактично визнавалося право на дошлюбні і позашлюбні зв'язки. Подібне роздвоєння вимог, пропонованих суспільством до поведінки чоловіків і жінок, знайшло своє відображення не тільки в моралі, а й у законодавстві. Наприклад, у Франції XIX століття, де дружині за порушення подружньої вірності могло бути оголошено тюремне ув'язнення, чоловік підлягав покаранню в тому випадку, якщо відкрито утримував коханку в спільному з дружиною будинку. Якщо вина його була доведена, він повинен був сплатити штраф. Тим самим французьке законодавство XIX століття визнавало за чоловіком право мати коханку за умови, якщо він буде з нею зустрічатися поза подружнім будинком.

Отже, основою моногамної сім'ї виступали економічні умови верховенства чоловіка, а головною метою їх збереження – народження спадкоємців. На цьому етапі становлення сім'ї пріоритетними виявлялися цінності благополуччя, безпеки і здоров'я, турбота про батьків і дітей.

Капіталізм привів до якісно нового зрушення у розвитку шлюбно-сімейних відносин: «порівняно ранній розвиток капіталістичних відносин уже наприкінці XIX століття сприяв остаточному розпаду великої сім'ї, що призвело до процесу автономізації (відокремлення подружніх пар не тільки від розширених, а й від простих сімей)...» [3, с. 102–103].

Чоловік-пролетар, представник одного з двох основних класів капіталістичного суспільства, не був власником засобів виробництва. Він не мав можливості виступити в якості власника перед дружиною і дітьми, що робило непотрібним право спадкування. Економічні відносини батька до дітей полягали лише в тому, що він їх утримував: як тільки діти ставали здатними до праці, їх залежність від батька зникала. При капіталістичному виробництві з'явилася можливість продавати свою робочу силу не тільки у чоловіків, але й у жінок. Отже, перед жінками відкрилась можливість безпосередньо включатись у

систему соціально-економічних відносин, що призвело до зміни їх становища у суспільстві та сім'ї. Жінка могла виступати в ролі годувальниці, оскільки самостійний зарібок зробив її рівною в економічних відносинах із чоловіком. Започаткована у середовищі робітничого класу зміна положення жінки поступово торкнулася всіх соціальних верств капіталістичного суспільства (службовці, інтелігенція та ін.), а потім позначилася на всьому суспільстві в цілому. Включення жінок у систему соціально-економічних відносин зумовило зміну їх правового положення і до кінця XX століття жінки у всіх розвинених капіталістичних країнах домоглися рівних цивільних прав із чоловіками. Зі зміною становища жінок у суспільстві та сім'ї почалося ослаблення авторитарної влади чоловіків і, відповідно, патріархального характеру родини. Звільнення сім'ї від впливу відносин власності і спадкування стало умовою для юридичної і фактичної рівності чоловіка і жінки, які стають суб'єктами шлюбного вибору.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Аналіз і систематизація науково-літературних джерел із проблематики історичного розвитку інституту сім'ї та шлюбно-сімейних відносин у суспільстві дозволили зробити певні умовиводи.

Шлюб і сім'я – історичні явища, які обумовлені зміною соціальних відносин та відповідним етапом розвитку суспільства. Шлюб – соціальна форма відносин, яка впорядкована і санкціонована нормами суспільства. Сім'я – це соціальний інститут, що заснований на суспільних санкціях шлюбно-сімейних відносин.

Виділяють декілька напрямків у вивченні психології сімейних відносин: систематичний (у ході історичного процесу послідовно змінювались три форми шлюбу – груповий шлюб, парний шлюб і моногамія), соціологічний (конкретно-історичне уявлення про сім'ю) та історичний (вивчення шлюбно-сімейних відносин у примітивних суспільствах та різнопланових соціальних умовах).

Становленню в людському суспільстві норм шлюбу передувало проміскуїтет (стадія нічим не обмежених статевих відносин), який надалі змінився екзогамним материнським родом (екзогамія передбачала вимогу шукати статевих партнерів поза власною групою-родом). Своєрідний союз двох екзогамних родів призвів до появи дуально-родового союзу, як певної соціальної організації зі взаємними правами та обов'язками партнерів, а потім – групового шлюбу (первісна форма шлюбно-сімейних відносин із обмеженням кола статевих стосунків). По мірі соціальних перетворень

і класової диференціації суспільства виник індивідуальний (парний) шлюб.

Першою формою сім'ї був материнський рід, що переважав при рабовласницькому ладі і був заснований на колективному господарстві та парних екзогамно-ендогамних шлюбних відносинах. З появою приватної власності основним типом сім'ї була розширена патріархальна сім'я (верховенство чоловіка у всіх сферах життєдіяльності родини), а далі – моногамна сім'я. Виникнення капіталістичних відносин зумовило зрушення у розвитку шлюбно-сімейних взаємин. Звільнення сім'ї від впливу відносин власності і спадкування стало умовою для юридичної і фактичної рівності чоловіка і жінки, які стали рівноправними суб'єктами шлюбного вибору.

Отже, сім'я як соціальний феномен пройшла складний шлях історичного розвитку. Сучасний етап розвитку суспільства привніс у сім'ю радикальні зміни, які дістали серед науковців визначення «революційних»: соціологи називають його другою революцією у сімейному житті. Серед соціальних умов називають зростання економічної незалежності жінок, відокремлення професійної діяльності і домашнього господарства, еволюція поглядів на сексуальну мораль [13, с. 19–20].

У перспективі нашого дослідження ми орієнтовані на здійснення психологічного аналізу проблем сучасної сім'ї та вивченні традиційних і альтернативних форм шлюбно-сімейних відносин, які переважають у прогресуючому соціокультурному просторі сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амджадін Л.М. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві :

гендерний аналіз / Л.М. Амджадін // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 60–75.

2. Андреева Т.В. Семейная психология : учеб. пособие / Т.В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.

3. Дорожко І.І. Ретроспективний аналіз родинного виховання в українській традиції : філософський аспект / І.І. Дорожко // Materiály IX mezinárodní vědecko-praktická konference «Věda a vznik – 2012/2013». – Praha. Publishing house «Education and science». – Dil. 24. Pedagogika. Filosofie. – P. 101–106.

4. Дружинин В.Н. Психология семьи / В.Н. Дружинин. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 176 с.

5. Коваль Н.А. Психология семьи и семейной дезадаптивности : учеб. пособие / Н.А. Коваль, Е.А. Калинин. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2007. – 351 с.

6. Крамченкова В.О. Психология сім'ї / В.О. Крамченкова. – Х. : «Новое слово», 2007. – 238 с.

7. Крюкова Т.Л. Психология семьи: жизненные трудности и совладение с ними / Т.Л. Крюкова, М.В. Сапорова, Е.В. Куфтяк. – СПб. : Речь, 2005. – 240 с.

8. Лукашевич М.П. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій : підручник / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков, Ю.І. Яковенко. – К. : Карavela, 2008. – 544 с.

9. Социологический энциклопедический словарь / [ред.-коорд. Г.В. Осин]. – М. : ИНФРА-М–НОРМА, 1998. – 315 с.

10. Соціологія сім'ї : підручник / М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор. – К. : Знання, 2013. – 223 с.

11. Сушицька І.М. Історичні аспекти формування сім'ї та шлюбно-сімейних відносин у соціально-культурному просторі / І.М. Сушицька // Вісник національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2014. – № 1. – С. 117–122.

12. Танчин І.З. Соціологія : навч. посіб. / І.З. Танчин. – 3-е вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 351 с.

13. Черниш Н.Й. Соціологія : курс лекцій / Н.Й. Черниш. – Львів : Кальварія, 1996. – С. 19–20.

14. Шнейдер Л.Б. Семейная психология : учеб. пособие для вузов / Л.Б. Шнейдер. – 2-е изд. – М. : Деловая книга, 2006. – 768 с. – («Gaudemaus»).